

Мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде балаларды интеллектуал раўажландырыўдың нәтийжелилиги

*Қ.Д.Тлеумбетова, пс.и.к., Ажинияз атындағы НМПИ,
Мектепке шекемги тәлим кафедрасы үлкен-оқытыўшысы*

Таянч сўзлар: мактабгача ёш, интеллект, ривожланиш, психик ривожланиш, машғулот, мантикий фикрлаш.

Key words: pre-school age, intellect, development, psuchological development, lesson, logical thinking.

Ключевые слова: дошкольный возраст, интеллект, развитие, психологическое развитие, занятие, логическое мышление.

Бүгинги күнде мектепке шекемги билимлендириў процессинде балаға инсанийлық принциплер тийкарында тәлим-тәрбия бериў - әҳмийетли ўазыйпалардың бири есапланады. Оның тийкарын балаларды ҳәр тәреплеме раўажландырыў, олардың өзине тән өзгешелиги, жеке сыпатларын ҳәм интеллектуал имканиятларын жүзеге шығарыў, тәрбияшы менен тәрбияланыўшылар арасында тығыз қарым-қатнасларды қәлиплестириў дәўир талабы болып табылады.

Сол себепли Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2015 жыл 5-декабрьдеги Өзбекистан Республикасы Конституциясың қабыл қылынғанына 23 жыл толыўы мүнәсийбети менен өткерилген жыйналыста 2016 жылды “Саламат ана ҳәм бала жылы” деп жәрияланыўы, бул мәмлекетимизде физикалық жақтан саламат, руўхый жетик, ҳәр тәреплеме раўажланған, еркин пикирлей алатуғын, интеллектуал билим дәрежесине, терең билим ҳәм заманагөй дүнья қарасқа ийе, Ўатанымыздың тәғдири ҳәм келешеги ушын жуўапкершиликти өз мойнына алыўға қәдир болған жас әўләдты тәрбиялап камалға жеткерийў ўазыйпасын избе-изликте даўам еттириў ушын анық мақсетке қаратылған кең көлемдеги комплексли ис-иләжларын әмелге асырыў, мәмлекет ҳәм жәмийеттиң барлық күш ҳәм имканиятларын усы жолда жумсаў мақсетине қаратылады.

Бундай ўазыйпаларды орынлаў ушын биринши нәўбетте, тәрбияшылардың қәнигелигин асырыў ҳәм педагогикалық процесстин сыпатын жақсылаў талап етиледі. Бүгинги күнге келип мектепке шекемги билимлендириў процессинде инновациялық усыллардың кең әмелге асырылыўы балаларды ҳәр тәреплеме қоллап-қуўатлаў арқалы, олардың интеллектуал пикирлеўин раўажландырыў ушын тийкар жаратпақта. Жаңаша жантасыўдың өзине тән педагогикалық өзгешелиги соннан ибарат, ол балаларда дәслепки көнликпе ҳәм түсиниклерди қәлиплестириў тийкарында олардың санасын, ойлаў процессиниң еледе раўажланыўына хызмет қылады.

Интеллектуал раўажланыў ҳаққында сөз етер екенбиз, биз алдын усы сөздин мәнисине итибар беретугын болсак, өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде «Интеллект» - (латынша intellectus - ақыл, қабыл етиў, ойлаў) Адамның пикирлеў қәбилиети, ақылы раўажланғанлық дәрежеси- деп көрсетилген. «Интеллектуал» болса, (латынша intellectus – ақыл, қабыл етиў, билиў; түсиниў). Руўхый зәрүрликлер менен жасаўшы ямаса ақылы искерликтин ең жоқары ҳәм қурамалы түрлери менен шуғылланыўшы шахс[1:126] -деп келтириледи.

Өзбекистан Миллий энциклопедиясында бул түсиник және де кеңейттирилип берилген: Интеллект (латынша intellectus – билиў, түсиниў, қабыл етиў) – инсанның ақлы қәбилиети; турмысы, дөгерек-этираптағы орталықты санасында сәўлелендириўи ямаса өзгерттириўи, пикирлеў, оқып-үйрениў, дүньяны билиў ҳәм социаллық тәжирийбени қабыл қылыў қәбилиети; ўақыя ҳәм ҳәдийселерди алдыннан көре алыў уқыплылығы. Интеллект қурамына қабыл етиў, есте сақлаў, пикир жүритиў, сөйлеў ҳ.т.б. психикалық процесслер киреди. Интеллекттин раўажланыўы туўма талант, мийдин имканиятлары, актив искерлик, турмыс тәжрийбеси киби социаллық фактоларға байланыслы. Интеллект дәрежеси инсан хызметиниң нәтийжелерине, сондай-ақ, психологиялық тестлерге қарап та белгиленеди, деп түсиник берилген [2:179].

Демек, мектепке қәдем қойып атырған бүгинги күнниң баласынан анық билим, пикирлеў көнликпеси, жаңа билимлерди ийелеўге таярлығы, объектив дүньяға бейимлесиў көнликпеси, ўақыя ҳәм ҳәдийселерди еркин түрде анализ қылыўы менен бир қатарда оның мектепте билим алыўға жеке ерки, руўхияты, интеллектуал ҳәм социал-психологиялық тәрептен таярлығын талап етиледи.

Мектепте билим алыўда интеллектуал таярлық: пикирлеў, салыстырыў, улыўмаластырыў, оларды топараларға бөлиў, жуўмақ шығарыў процесслериниң раўажланыўы менен байланыслы. Баланың интеллектуал таярлық дәрежесин анықлаў ушын психикалық процесстин ажыралмас бөлеги болған есте сақлаў процессин тексериўден баслаў мүмкин. Мысалға,

Механикалық есте сақлаўды тексериў ушын – апиўайы 10 сөз (алма, китап, қәлем, терек, суў, айна, жаўын, машина, самолёт, топ) айтылады ҳәм баладан бул сөзлерди қайталаўы, белгили ўақыт өткеннен кейин бул сөзлерди және бир мәрте қайталаўын усыныс етиледи.

Көрип есте-сақлаўының раўажланғанлық дәрежесин үйрениў ушын, көргенлерин ядында сақлаўы ҳәм оны сөз арқалы ямаса әмелде қоллай алыўы, сўўретлер жәрдеминде сөзлерди еслеп қалыўы ўазыйпасы бериледи: бала ҳәр бир сөз ямаса ҳәрекетке өзи

түсінетуғын сұйретти салыуы керек болады хэм 1-1,5 сааттан кейин сызған сұйретлерин қолына алып, хэр бир сұйрет қайсы сөз ушын сызылғанын еслейди.

Логикалық ойлаудың рауажланыуы дәрежесин анықлау ушын кең тарқалған «Сұйретлер тийкарында гүрриңлер дузиу» методикасынан пайдаланыу мүмкин. Баланың алдына сюжетли (яғный бир уақыяға арналған) бир неше бөлеклерден ибарат сұйретлер тәртипсиз жайып қойылады. Бала сұйретлерди дыққат пенен көрип, уақыяның қандай рауажланатуғынлығын айтып бериуи керек. Демек, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллектти хэм логикалық ойлау процесси бул бир-бирине тығыз байланысқан процесс болып табылады.

Сонлықтанда, баланың интеллектуал рауажланыуы ушын рауажландыруышы орталықты жүзеге келтириу тийкарында хэм рууэхый, хэм физикалық жақтан жетилискен әуләдты тәрбиялау жәмийетлик турмыстағы барлық тараулардың жоқары дәрежеде рауажланыуына алып келеди. Мине усындай рауажландыруышы орталықты жүзеге келтириу ушын ең дәслеп баланың рууэхый жағдайы, интеллектуал дәрежеси хэм имканиятларын дурыс бақалай алыу үлкен әхмийетке ийе.

Бүгинги күнге келип, мектепке шекемги билимлендириу процессин рауажландыруға бағдарланған методикалық исленбелердин түрлери көбейе баслады. Бунын нәтийжесинде болса мектепке шекемги билимлендириу процессин рауажландыруышы тәлим теориясы ен жайдырыла баслады. Усы теориялар ишинде төмендеги бағдарлар биринши дәрежели әхмийетке ийе бола баслады:

- билимлендириудин креативлиги хэм көп функциялылыққа таянған халда зейинли хэм укыплы балаларды жүзеге шығарыу;
- балаларды тәрбиялауға бағдарланған орталықты жүзеге шығарыу нәтийжесинде оны шахс сыпатында қәлиплесиуине имкан жаратыу;
- балалардың интеллектуал пикирлеуин асырыуға көмеклесетуғын педагогикалық хэм психологиялық орталықты жаратыу;
- мектепке шекемги билимлендириу мәкемелеринде балалардың интеллектуал укыплылығын рауажландыру имканиятларын асырыу х.т.б.

Демек, баланың физикалық тәрептен рауажланыуы сыяқлы ақлый интеллектуал рауажланыуы да оның жас дәуирлери менен байланыслы болады. Буған мысал ретинде Швейцариялы психолог Ж.Пиаже баланың ақылына хэм қабыл етиуине тән болған өзгешеликлерине қарай [3]:

- 1) сенсомотор интеллектти (0-2 жасқа шекем);
- 2) операциялардан алдын ойлау дәуири (2-7 жасқа шекем);

3) анық операциялар дәуірі (7-12 жасқа шекем);

4) расмий операциялар дәуірі деп ажыратады.

Ж.Пиаже балалардың интеллектуал раўажланыўын олардың биологиялық раўажланыў дәуірлерине қарай олардың психикалық процесслериниң раўажланыў өзгешеликлерин дәлиллеген болса, белгили рус психологи Л.С.Выготский өзиниң «Мәдениет-тарийхый концепциясы»нда: «... Раўажланыўдың ең жақын зонасы — баланың раўажланыўының хәзирги ўақыттағы дәрежеси менен келешекте ерисиўи мүмкин болған салыстырмалы дәрежеси ортасындағы ўақтыншалық аралықтан ибарат. Бул зонаға жетилиспеген, бирақ жетилисиўи процессиндеги функциялар киреди. Баланың актуал раўажланыў дәрежеси оның бүгинги күндеги раўажланыў дәрежесин, баланың раўажланыўының ең жақын зонасы ертенги күнде бала өзиниң раўажланыўына ерисиўи мүмкин болған раўажланыў дәрежесин көрсетеди. Раўажланыўдың ең жақын зонасын бала үлкенлер жәрдеми менен орынлай алатуғын тапсырмалар дәрежесин белгилейди. Егер бала өзи ушын қыйын болған жағдайды үлкен адам жәрдемінде орынлай алса, бул тапсырма баланың раўажланыўының ең жақын зонасына жайласқан болады» [4] - деп келтирип өтеди.

Л.С.Выготскийдиң пикиринше, психикалық процеслердиң раўажланыўын хәрекетке келтириўши күш — бул тәлим. Тәлим психикалық раўажланыўды өзиниң изинен тартады хәм оны тезлестиреди — деп келтиреди.

Демек, баланың психологиялық жақтан раўажланыўында тәлим хәм тәрбияның роли бир-бири менен тығыз байланысқан. Л.С. Выготский «...тәлим - тәрбияны жетелейди!» - деген пикирди билдиреди.

Сонлықтанда, балалық дәуіриниң хәр бир басқышында оның өзине тән ызымлықларын билген ҳалда олардың ақлы, интеллектуал хәм логикалық пикирлеў қәбилиетлерин раўажландырыўға бағдарланған тәлим-тәрбия бериў мақсетке муўапық болады.

Мысалы, ерте балалық дәуіриниң дәслепки басқышларында, балада биринши ойлаў операциялары жүзеге келеди, олар интеллектуал тәрәптен раўажлана баслайды. Бунда бала қандай да бир предметти алыўға хәрекет етип, соңынан оны изертлеп көриўи мүмкин. Бул дәуірде олардың ойлаў процесси, тийкарынан, көргизбелі- образлы болып, ол әтирап-дөгеректеги түрли буйымлардың бир-бири менен байланысын үйрениўге хызмет қылады.

Мектепке шекемги жастағы балалардың зәрүрликлери хәм қызығыўлары тез артып барады. Бул болса өз гезегинде олардың кеңирек шеңберге шығыўға мүтәжлиги, қарым-қатнасқа кирисиўи, өзін аңлаўы, ойын арқалы өз зәрүрликлерин қандыра алыўы, яғный

балалар сюжетли-ролли ойындарда адамдар арасындағы қарым-қатнасты сәулелендіріп, өзлерінің бар уқыпшылықтарын көрсетіуге хәрекет етеді. Бул зәрүрліктер болса, баланың интеллектуал раўажланыўына түрткі болатуғын тийкарғы факторлардың бири болып есапланады.

Хәммемизге белгили, баланың жасы үлкейген сайын, еркин хәрекетленип, оның этираптағы нәрсе хәм хәдийселерге де дүнья қарасы кеңейип барады.

Мектепке шекемги билимлендириў процессинде балалардың интеллектуал раўажланыўына сүүретлеў искерлиги де үлкен әхмийетке ийе. Баланың сызған сүүретине қарай отырып, оның этирап-дөгеректі қандай қабыл етиўи, есте сақлаўы, көз алдына келтириўи хәм ойлаў өзгешеликерине баха бериўге болады. Балалардың сызған сүүретлери олардың ишки сезимлерин, руўхый жағдайын, арманын хәм зәрүрліктерин сәулелендиреди.

Демек, мектепке шекемги жастағы балалар өзлери ушын әхмийетли болған, оларда күшли тәсирлениўлер қалдырған хәм қызықтырған нәрселерин жақсы еслеринде сақлап қалады. Бул дәўирде түрли сораўлардың көбейиўи хәм қызығыўшылығының артыўы, олардың ойлаў процессиниң раўажланып атырғанлығынан дерек береді. Бала өзиниң берген сораўларына жуўап ала алмаса, ямаса үлкенлер олардың сораўларына итибар бермесе, олардың қызығыўшылықтары сөне баслайды.

Жуўмақтастырып айтқанымызда, мектепке шекемги жастағы балалардың интеллектуал раўажланыўы төмендегише көриниске ийе болады:

- Интеллектуал раўажланыўдың дәслепки әхмийетли дәўири – бул 3-4 жас аралығында әмелге асады, яғный бул дәўирде бала өз-өзин аңлап дөгerek этирап пенен қарым-қатнасқа кирисе баслайды;

- Екинши басқыш 4-5 жас аралығында болып өтеді. Бул дәўирде бала әдеп-иқрам номаларын ийелей баслайды хәм өз-өзин басқарыў көнликпесине ийе болады;

- Интеллектуал раўажланыўдың үшінши басқышы болса балаларда жеке дөретиўшилик өзгешеликлериниң қәлиплесиўи болып табылады.

Демек, интеллектуал раўажланыўдың әхмийетли белгилеринен бири – оның ақлй раўажланыў көрсеткишлери менен билим дәрежеси болып табылады. Көбинше ақлй таярлық дегенимизде, баланың белгили дүнья қарасы, жанлы хәм жансыз тәбият ҳаққында түсиниги, инсанлар хәм олардың мийнетлери ҳаққындағы билимлери түсиниледи. Бул билимлер баланың мектепке билим алыўы ушын тийкар болады. Бирак баланың көп сөйлегени, белгили хәрекеттерди орынлай алыў уқыбы оның мектепке ақлй таярлығы дәрежесиниң көрсеткиши бола алмайды. Мектепте билим алыў-

баланың салыстырыўы, анализ-синтез кылыўы, улыўмаластыра алыўы, жуўмақ шығара алыўы, сондай-ақ билиў процесслериниң жетерли дәрежеде раўажланғанлығын талап етилди.

Сонлықтанда, балалардың интеллектуал раўажланыўы тәрбияшылар ҳәм ата-аналар тәрәпинен дурыс баҳаланыўы ҳәм белгилениўи керек. Тәрбияшы ҳәр дайым баланың интеллектуал раўажланыўы ушын зәрүр дәрежеде жәрдем көрсетиўи керек. Бунын ушын мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери тәрбияланыўшыларын ҳәр тәрәплеме педагогикалық қоллап-қуўатлаў арқалы оларды интеллектуал раўажландырыў процессиниң мазмуны, баскышлары, техникасы ҳәм методларын таңлаў - бул теориялық ҳәм әмелий тәрәптен тийкарланған халда раўажланыўдың нәтийжелилигин анықлаўдан ибарат болады.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 2010 й.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2005й.
3. [www. psihologu.ru](http://www.psihologu.ru). Учение Ж.Пиаже об интеллектуальном развитии ребенка
4. [www. psychologos.ru](http://www.psychologos.ru): Культурно-историческая теория Л.С.Выготского.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг интеллектуал ривожланиш хусусиятлари ва даражалари, мактабгача таълим муассасаларидаги машғулотларда болаларнинг ақлий, интеллектуал ва мантикий фикирлаш қобилиятларини ривожлантириш натижаллиги ҳақида ёзилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются особенности и степени интеллектуального развития детей дошкольного возраста, результативность способностей развития умственного, интеллектуального и логического мышления детей на занятиях в дошкольных учреждениях.

SUMMARY

The article is about the peculiarities and levels of intellectual development of pre-school children, the results of children's development of mental, intellectual and logical thinking skills in pre-school classes.